

ARISTOTELISMUL ÎN PRINCIPATELE ROMÂNE ÎN SEC. XVII—XVIII

Pentru valorificarea filozofică a lui Teofil Coridaleu

DE

CONSTANTIN NOICA

Este poate momentul să se vorbească și în termeni de *filozofie*, atunci când se invocă numele lui Teofil Coridaleu, filozoful aristotelic.

De un secol istoricii noștri se lovesc de numele acesta, subliniază activitatea discipolilor lui Coridaleu la Academiiile de la București și Iași, întemeiate în sec. al XVII-lea, și afirmă, prin scrisul autorizat al lui Nicolae Iorga, că învățămîntul de la acele Academii face ca Universitățile noastre să aibă 250 (în 1928), respectiv astăzi aproape 300 de ani de existență. Pe de altă parte eleniștii, cu Erbiceanu în frunte, semnalează prezența, în bibliotecile noastre, a celui mai mare număr de manuscrise din tot răsăritul european, din opera filozofului aristotelic.

Învățații noștri și-au făcut din plin datoria de a pune în lumină un veac și jumătate de afirmare românească în straițe grecești. Singuri cercetătorii filozofici au fost absenți de la această îndatorire, deși era vorba, în ultimă instanță, tocmai de domeniul lor. Prima lucrare a noi în țară, și de altfel prima scriere cuprinzătoare despre Coridaleu în literatura europeană, este cea din 1948 a istoricului grec Cleobul Tzurcas, care a studiat în București. Lucrarea, cuprinzînd în a doua ei parte prezentarea filozofică a lui Coridaleu, constituie și va rămîne, probabil, baza studiului ce se va întreprinde asupra acestui filozof răsăritean. Dar nici lucrarea aceasta n-a trezit vreo obligație specialiștilor respectivi.

În general — și lucrul trebuie spus tocmai spre a înțelege întirzierea în a valorifica pe Coridaleu, — au lipsit în filozofia noastră, pînă în ceasul transformărilor istorice recente, trei lucruri: interesul pentru text; interesul pentru limba greacă; interesul pentru cuvîntul românesc. Dacă primul dezinteres se plătește în strictă filozofie, celelalte două, privind limba greacă și cuvîntul românesc, au păgubit cultura noastră, în sens larg.

Față de extraordinara investigație întreprinsă asupra țărilor românești de către marii noștri istorici și întregită, după 1944, cu mijloace sporite și dintr-o perspectivă nouă, ca și față de admirabila activitate a filologilor noștri trecuți, de asemenea superior întregită de învățații mai noi, — filozofia din trecut n-a adus decît cîteva interpretări impresioniste asupra sufletului românesc și aproape nimic în substanța lui istorică reală. Opera filologilor a rămas mută pentru grăitorii de filozofie în limba română, iar teza istoricilor cum că a existat un învățămînt superior la Academiiile de la București și Iași, anume un învățămînt în spirit liber, un adevărat iluminism, a rămas fără întregire filozofică, deci fără conținut efectiv.

Căci era vorba tocmai de Coridaleu și de filozofie. Totul este admirabil susținut și întemeiat de istorici, dar schelele rămân simple schele.

Absența filozofilor păgubește, de altfel, nu numai cultura română și cea neogreacă, dar și pe cea europeană. Sună straniu, și pînă la urmă acuzator pentru noi, să aflăm de cele ce urmează. Cînd, în 1935, un tînăr cercetător german, Otto Jochem, își trece la Giessen o teză de doctorat despre Coridaleu, el anunță ca un fapt senzațional că un manuscris care comentează tratatul *Despre suflet* al lui Aristotel, achiziționat de prof. Kalbfleisch la Therapia, a fost identificat de un alt cercetător, anume O. Schneider, ca fiind al lui Coridaleu, descoperirea făcîndu-se pe urmele unei indicații din Krumbacher, prin care s-a ajuns la un articol al lui Ruelle, în *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, XV, 1881, unde se vorbește de un comentariu la *Despre suflet* al lui Coridaleu, aflat la Biblioteca pariziană Sainte Geneviève¹. A trebuit să aibă loc toată această cercetare complicată, spre a se descoperi ceva ce era din plin de resortul nostru. Căci, între timp, cel puțin șase manuscrise din *Despre suflet* așteptau, alături de alte citeva zeci din restul operei, să fie măcar semnalate sumar, de către un Ruelle al filozofiei românești.

Indiferența în materie a cercetătorilor filozofiei explică de ce doi mari cărturari, ca Xenopol și Erbiceanu, au putut lăsa să apară, în apendicele lucrării lor *Serbarea școlară de la Iași* (1885), în cadrul listei manuscriselor de « Științi », p. 368 urm., mențiunea că, în afară de cele trei manuscrise filozofice — un comentariu la *Despre suflet*, o *Îndrumare în filozofie* și *Comentariile* lui Coridaleu la logica — mai sînt două manuscrise, nr. 7: « περί φυσικῆς ἀκροάσεως (despre acustică din Fizică) » și nr. 10: « συνοπτικὰ ὑπομνήσεις εἰς τὸ γ' περὶ φυσικῆς ἀκροάσεως (interpretări sinoptice la cartea a III-a despre acustică) », ambele reprezentînd desigur — deși nu ni se spune — un comentariu coridalean. A traduce titlul, bine cunoscut, al *Fizicii* aristotelice (care este redat de obicei prin « curs », sau în latină cu *auscultatio*) prin « acustică », reprezintă o scăpare ce nu poate fi atribuită unui învățat ca Erbiceanu, ci doar vreunui redactor pe care nu s-a găsit nici un cercetător filozofic să-l lămurească.

Regretabila și prelungita absență a cercetătorilor filozofici de la opera de cercetare adîncită a culturii noastre trecute nu a putut fi îndreptată dintr-o dată după 1944. În condițiile nou create, însă, s-a făcut și desigur se va mai face mult în această privință. Capitolul Coridaleu, totuși, care reprezintă piesa centrală pentru un veac și jumătate de cultură superioară românească, a rămas pînă acum neadîncit. De aceea contribuția de aci nu va fi, poate, inutilă, chiar dacă izvorăște dintr-un domeniu restrîns, cel al logicii, și este încărcată de tot aproximativul și erorile începutului.

Rămîne faptul că e vorba de un singur nume: cel al lui Coridaleu. Dar acest lucru nu trebuie să surprindă. Coridaleu nu e Coridaleu: este Aristotel. Și de altfel Aristotel nu e nici el Aristotel: este cultura filozofică greacă. Opera sa reprezintă, întîi, o imensă doxografie; prin aceasta, chiar, ar fi de o deosebită însemnătate pentru noi. Dar, în al doilea rînd, ea este cu adevărat una « de sedimentare », în dublul sens că Aristotel a putut lua, ca Euclid, lucruri gata făcute (problema Archytas, autorul anterior al *Categoriilor*, a fost reluată în zilele noastre) și în sensul că lucrările, respectiv cursurile aristotelice, adică tot ce ni s-a păstrat, conțin un material ce n-a putut fi adunat de un singur om, lucru izbitor de evident în materie de științe ale naturii.

Oricum ar fi, se întîmplă ceva unic cu Aristotel: cu fiecare operă a sa, așadar cu fiecare demers de gîndire, el săvîrșește un act de ctitorie. Cu *Categoriile*, Aristotel dă ontologia; cu *Analiticele prime* se naște logica; cu *Analiticele secunde*, teoria cunoașterii; cu *Metafizica*

¹ *Scholastisches-Christliches und Medizinisches aus dem Kommentar des Theophilus Korydalleus zu Aristoteles' Schrift von der Seele*. Dissertation. Giessen, 1935.

se naște pînă și numele a ceea ce avea să fie disciplina de mai târziu; cu *Despre suflet*, psihologia; cu *Eticele*, etica; cu *Poetica*, estetica; iar cu *Politica*, știința societății, dacă nu chiar ceea ce se va numi mult mai târziu sociologie. Tot arborele filozofiei crește dintr-o dată, cu Aristotel. Și nu numai filozofia: din *Despre interpretare* se naște gramatica; *Retorica* va codifica știința respectivă; *Fizica* și *Despre naștere și pieire* o vor face pentru fizica propriu-zisă; *Tratatul despre cer* va fi cea mai frumoasă operă de astrofizică și în același timp de fizică teoretică din antichitate; iar o treime din opera sa reprezintă un fantastic inventar pentru științele naturale. A lipsit numai, cum era firesc, chimia, spre a avea dintr-o dată tot ce a posedat, în materie de științe și discipline filozofice, umanitatea pînă mai ieri.

O asemenea ispravă nu putea să nu copleșească veacurile; și *acest* lucru nu trebuie uitat, atunci cînd ne surprinde tirania de lungă durată a unui nume (și, în mic, la noi, exclusivitatea învățămîntului coridalean). Dacă a spune despre Aristotel că e Filozoful înseamnă într-un fel prea mult, într-altul înseamnă prea puțin. El reprezintă Filozofia, în sensul precis de *universitas scientiarum, panepistemon*. Așa cum s-a spus despre Goethe că este «un om deplin, de la început pînă la capăt» și ca atare reprezintă un dar fără echivalent în alte culturi, la fel se poate spune despre Aristotel că reprezintă cunoașterea umană desfășurată pînă la capăt, ceva probabil fără echivalent în alte culturi. Înăuntrul culturii europene, în orice caz, nimeni altul nu putea fi, direct și exhaustiv, o «Universitate», — cum se va vedea încă o dată, în termeni originali, tocmai în cazul culturii românești din veacul al XVIII-lea. Nici Platon nu e o *Universitas* și nici Democrit n-ar fi reprezentat una, chiar dacă i s-ar fi păstrat lucrările. Iar pitagoreicii, oricît de cuprinzători ar fi, n-au putut da lucrări de seamă, ci doar un *spirit* filozofic, în timp ce stoicismul a fost o promisiune de știință și filozofare, resorbită în cele din urmă în etic.

Cînd așadar se vorbește de Coridaleu, este în joc unicitatea aristotelismului în cultura lumii. Noi, românii, l-am primit într-o versiune, minoră în aparență, dar mai vie decît oricare alta la timpul ei. Nu am fost creatori în el și nu am dat lumii, cu iluminismul nostru neașteptat aristotelic, o replică demnă să fie înscrisă în istoria filozofiei. Dar pentru istoria *culturii* europene receptivitatea autohtonă a fost încă o dată semnificativă, așa cum s-a întîmplat cu arta bizantină. Popoarele nu se definesc numai prin ce dau, ci și prin ce primesc ori refuză. *Calitatea* manifestărilor românești e adesea definitorie, chiar în lipsa creației.

Poate că, în versiunea ei inițială și în spiritul Stolnicului Cantacuzino sau al domniei lui Brâncoveanu, universitatea *grecească* (la fel cu cele latinești din apus) de la București, ca și cea din Moldova, întemeiată încă dinainte, ar fi dat alte roade, mai autentice românești. Se poate întoarce și astăzi gîndul către un veac al XVIII-lea românesc care să nu fi văzut căzînd, la începutul lui, capul Stolnicului și al Brâncoveanului, deopotrivă cu fuga în lumea largă a lui Cantemir. Dar așa a fost istoria noastră. Ne rămîne să valorificăm măcar realizările, de aci, ale culturii grecești, de care istoria noastră nu se mai poate desprinde. În particular, sîntem datori să vedem mai bine ce poate reprezenta acest Coridaleu, care n-a ealcat niciodată pe pămînt românesc și al cărui avînt filozofic, totuși, a purtat cu el, la un moment dat, toate aspirațiile către cultură ale sufletului acestuia înăbușit. În orice caz, dacă e vorba de spiritul și limba greacă, nu trebuie uitat că ne-am căutat *singuri* prin ele, înainte de a fi fost înăbușiți, cu fanarioții, de ele.

Despre viața lui Coridaleu, nu vom fi în măsură să dăm decît datele esențiale, după cartea lui Cleobul Tzurcas, la care trimitem². Născut la Atena în jurul lui 1560, Coridaleu

² *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1560—1646)*, Bucarest, 1948. Ed. 2-a Thessalonique, 1967.

a învățat întâi acolo, apoi la Roma și a sfinșit prin a urma filozofie și medicină la Padova, cu Cremonini. Între 1609 și 1614 a fost profesor la Comunitatea greacă din Veneția. Între 1614—1615 profesează la Atena, ținând pentru prima dată, după multe veacuri, cursuri în limba veche a lui Aristotel. Apoi trece în Cefalonia, iar în 1620 practică medicina și predă filozofia la Zante. Aci se preoțește, dar, fiind o natură independentă și irascibilă, nu rămâne multă vreme sub straie religioase. Prin 1625 este numit conducător al reputatei Academii patriarhale din Constantinopol, pe care o conduce pînă la 1641 și unde introduce învățămîntul pe bază aristotelică, aducînd astfel o reformă ce avea să fie durabilă și cu ecouri în mai toată aria postbizantină. În 1639 fusese acuzat de calvinism și ateism în biserica patriarhiei. Numit totuși mitropolit de Arta și Naupactos în 1641, este revocat în 1643. E rechemat de atenieni, ca un compatriot de mare renume, și ține acolo, la bătrînețe, cursuri celebre. Moare în 1646, lăsînd mulți elevi, dintre care unii vor profesa la Academiiile din București și Iași.

Opera sa tipărită și în manuscris cuprinde, în afara lucrărilor de retorică și a epistolarilor (un epistolar publicat la Londra, în 1624, este singura lucrare editată în timpul vieții lui Coridaleu, iar ea a apărut, în secolul al XVIII-lea, în alte trei ediții), precum și în afara unei epistole teologice, următoarele lucrări filozofice și științifice, în ordinea indicată de Tzurcas:

1. *Comentarii și cercetări asupra întregii logici a lui Aristotel* (500 p., ap. în 1729, la Veneția)
2. *Expunerea rezumativă a logicii* (inedit).
3. *Introducere la cursul de fizică*, după Aristotel (625 p., ap. 1779, la Veneția).
4. *Despre naștere și pieire*, după Aristotel (ap. 1780, Veneția, ca al doilea volum al *Fizicii*).
5. *Comentarii și cercetări asupra operei Despre cer* (inedit).
6. *Comentarii la Despre suflet* (inedit).
7. *Comentarii la Metafizică* (inedit).
8. *Tratat de geografie sau Despre Univers și părțile lui* (inedit).

Cu excepția ultimei lucrări, toate celelalte interesează pentru învățămîntul filozofico-științific de la Academiiile noastre și toate lucrările se află la îndemîna oricărui cercetător român și numai la îndemîna lui, tocmai pentru că lucrările au fost folosite aci mai mult decît oriunde aiurea³.

Valoarea ca gînditor și poate chiar ca interpret aristotelic a lui Coridaleu nu trebuie să trezească iluzii. Căldura cu care îl prezintă primul lui istoric, în opera menționată mai sus, trebuie înțeleasă ca privind mai mult semnificația lui culturală. În această privință, însă, trebuie făcut totul, mergînd pînă la editarea întregii opere coridaleene. Căci istoria culturii, ba chiar istoria filozofiei, înseamnă adesea istoria spiritelor de a doua mină. Nu se pot înțelege sfinșit cultura antice și întreaga cultură medievală fără Porfir (care a salvat plotinismul, a făcut astfel posibil pe Augustin și a generat direct filozofia scolastică), după cum nu se poate înțelege cultura europeană modernă fără spiritele de a doua mină ale Olandei, spunea Dilthey (a acelei Olande de la a cărei monedă avem «leul» românesc). Dacă, filozofic, Platon și Aristotel, ca mai tirziu Kant și Hegel, au fost copleșitori, cu atît mai mult este loc pentru spiritele de a doua mină în *interpretarea* lor. În materie de idei, mai important decît autorul devine, la un moment dat, felul cum este el înțeles și valorificat. Iar așa cum natura poate fi tratată magic, sau artistic (cu grecii), sau științific, la fel un univers de idei poate fi prilej de subjugare ori eliberare a gîndirii, de contemplație ori de acțiune, de transformare a societății, de înghețare a ei, ori de revoluție.

³ Dintre lucrările tipărite, nu se găsesc la Biblioteca Academiei decît *Comentariile* la logică. Pentru celelalte două există însă numeroase manuscrise.

A fost destinul lui Aristotel să aibă interpreți de toate felurile, cu excepția celor revoluționari, dacă nu ne gândim tocmai la Coridaleu și elevii lui. Noutatea lor relativă va fi să schițeze un vag dar real sens revoluționar de gândire. Nu era ceva în spiritul aristotelismului, care, ca și platonismul, este prea împăcat antic (în timp ce Kant se *putea* racorda cu o mare revoluție, iar Hegel putea deschide către o alta, la fel de mare). Dar era totuși un sens mai apropiat lui Aristotel decât lui Platon, căci dacă acesta din urmă merge spre esența realității, chiar a celei sociale, Aristotel deschide către existența ei imediată și deci către prefacerile ei reale și posibile.

Comentariile cele mai întinse ale lui Coridaleu vor fi tocmai despre natură (fizică, despre naștere, despre cer, despre suflet ca natură umană). În măsura în care știința a fost efectiv revoluționară, la un moment dat, Aristotel putea deci și el deveni așa. Iar ciudățenia istorică face că, în timp ce în Apus știința se ridică împotriva lui Aristotel, ca aliat al bisericii și în orice caz ca dogmatic, în Răsărit spiritul științific se va ridica în *numele* lui Aristotel, împotriva oricărui dogmatism, în frunte cu cel teologal. Este așadar vorba de accentele puse și nu atât de substanța interpretării. De aceea și trebuie cunoscute lucrările lui Coridaleu: căci dacă din ele nu se pot scoate multe idei noi, ceva totuși în spiritul și în patosul lor iluminist, raționalist și libertar, este nou.

În materie de idei, într-adevăr, Coridaleu nu este deosebit de nou: cel puțin în principală sa operă tipărită, *Comentariile* la logică (1729), el nu numai că nu se dovedește întotdeauna original, dar chiar, cum vom vedea îndată, e uneori îngrijorător de tributar altora.

Coridaleu se înscrie pe una din cele trei linii — unice în istoria filozofiei și remarcabile toate, în felul lor, — de interpretare aristotelică: linia greacă, linia arabă și cea latină. Dacă ultimele două au avut o extraordinară însemnătate istorică, seria interpreților greci, mai numeroși, mai bine încolonați și mai autentici aristotelici, a reprezentat totuși o înfundătură; sau ar fi fost una și s-ar fi pierdut perfect în apele stătătoare ale Bizanțului, dacă n-ar fi apărut, la capăt de drum, tocmai Coridaleu! Cînd, în cele de mai jos, vom fi siliți să arătăm pe Coridaleu drept un simplu continuator, pe firul interpretării aristotelice grecești, în lipsa aceasta de originalitate vom sfîrși totuși prin a vedea un ultim triumf și o ultimă transfigurare a celei mai bune vine aristotelice. În versiunea arabă aristotelismul murea, cu averoismul. În versiunea latină el îngheța, cu Toma din Aquino. În versiunea greacă aristotelismul rămîne undeva deschis, aporetic și viu. De aceea se va și putea prelungi cu Coridaleu, într-o ultimă ecloziune.

De altfel Coridaleu ar putea fi cuceritor pentru istoricul filozofiei nu numai pentru că reflectă, o ultimă dată, vina cea mare a interpretărilor aristotelice, dar și fiindcă le înmănușează pe toate, într-un fel. Căci el e tributar Padovei unde învață, iar aci va fi găsit atât tradițiile interpretării latine cît și pe cele ale interpretării arabe, combătute de profesorul său, Cremonini. Istoricul filozofiei ar putea spune: este o fericire că interpretarea lui Coridaleu *nu* e originală; căci abia așa putem vedea care sînt aluviunile latine și arabe, alături de cele grecești, din opera sa, în speță cum țîn laolaltă, pentru o primă și ultimă dată, cei trei Aristoteli.

Nu vom susține însă acest sens de sincretism hermeneutic al coridaleismului, ci — rămînînd ca influența lui Cremonini și a Padovei să fie cercetate — vom trage pe Coridaleu mai degrabă spre țărîmul grec, unde el este atât de acasă încît, la prima vedere cel puțin, pare a nu mai ști prea mult de latini și în orice caz a pune în joc tradiții pe care nu le cunoșteau bine latinii.

Căci în interpretarea aristotelică s-a întîmplat, ca și în istorie, o despărțire de ape. Totul se petrece în jurul lui Porfir: de la el pleacă atât latinii cît și al doilea val al interpretărilor grecești (după cei mari, sfîrșind cu Alexandru din Afrodisia). Influența lui Porfir pe linia Boetiu

se cunoaște; dar încă mai vie și mai directă este influența lui asupra comentatorilor greci, sau lanțul pe care-l deschide și care se continuă cu Dexip, Ammonius, Themistius, Syrianus, Asclepius, marele doxograf Simplicius, Olympiodor, Philoponus, David (Elias), Stephanus, Eustratius, Sophonias. Pe toți aceștia, Apusul latin nu i-a mai cunoscut bine și ei ar fi fost astăzi ca și uitați, dacă Academia din Berlin n-ar fi dat, în jurul lui 1900, o monumentală ediție în 23 tomuri, deschisă cu Alexandru din Afrodisia (anterior lui Porfir, care e din sec. III e.n.) și continuată tocmai cu aceștia, pînă după secolul al VII-lea, iar cu Sophonias chiar pînă în secolul al XIII-lea ⁴.

Autorul vastei istorii a logicii din veacul trecut, Carl Prantl — care e un model de istoric lipsit de simț istoric și care a rămas util numai prin vastitatea lucrării sale — (același care se ostenește să înfrunte întreg evul mediu, spre a spune că nu e mai nimic de găsit acolo) avea să declare că, dacă ne-ar fi rămas numai Alexandru din Afrodisia, ne-am fi putut lipsi de toți ceilalți, cu excepția, poate, a doxografului Simplicius ⁵. Nu începe îndoială că, de la un moment dat încolo, comentatorii aceștia minori încep să se reia, ba chiar să se repete pur și simplu; dar transformarea aceasta, nu numai a aristotelismului ci chiar a interpretării aristotelice într-o achiziție sigură, își poate avea semnificația ei. Un fel de anacreontică își face loc și în filozofie: nu se mai pot da decît exemple tip, nu se mai poate vorbi decît despre cele patru teme ale cercetării filozofice (cum își începe și Coridaleu *Comentariile*) și nu există mai multe sau mai puține decît unsprezece feluri de « a fi în ceva ».

Dar ce înseamnă aceasta, decît că interpretarea s-a prefăcut în știință și ea? Astăzi nimeni nu este surprins să vadă că un tratat de matematici, fizică sau chimie reia pe cel anterior și îl repetă. Ceva de ordinul acesta se petrecuse cu opera aristotelică. De aceea nu trebuie să surprindă faptul că tradiția s-a păstrat și, după o mie de ani, este preluată de Coridaleu.

El preia totuși lucrurile într-un fel care ne poate nemulțumi astăzi. Este bine să recunoaștem deschis chiar « plagiatul », dacă este. Pentru partea sa introductivă la *Comentariile* editate în 1729 ⁶, am putut determina cîteva împrumuturi directe din David Armeanul, comentatorul întîrziat de prin sec. al VII-lea, care scrie *Prolegomena* la filozofie. Astfel, al doilea capitol al lui Coridaleu, imediat la început, este întreg din David. După ce arătase, întocmai ca David, că patru sînt temele oricărei cercetări: dacă ceva este; ce este; de ce fel este; și pentru ce este, urmează în paralel:

Coridaleu, cap.:

« Observație asupra celor patru puncte cercetate » (p. 4)

Εἰκότως ταῦτα ζητεῖται τὰ τέτταρα. τῶν γὰρ πραγμάτων, τὰ μὲν ἔστιν ἀνύπαρκτα, ὡς τραγέλαφος, ἵπποκένταυρος, καὶ τὰ λοιπά, ὅσα δηλαδὴ ἡ ἡμετέρα διάνοια ἀναπλάττει· τὰ δὲ ὑπαρξιν ἔχει. καὶ τούτων αὖθις τῶν ὑπαρξιν ἔχόντων, τὰ μὲν ἀμφιβαλλομένην ἔχει

David (f.127^r, rînd 12 urm.; p. 1 în ediția A. Busse, vol. XVIII, pars II al ed. Academiei din Berlin)

καὶ εἰκότως τὰ τέσσαρα ταῦτα ζητοῦμεν· τῶν γὰρ πραγμάτων τὰ μὲν ἀνύπαρκτά ἔστιν, ὡς τραγέλαφος, σκινδαφός, βλίττιρι καὶ τὰ λοιπά, ὅσα ἡ ἡμετέρα διάνοια διαπλάττεται, τὰ δὲ ὑπαρξιν ἔχει. καὶ τούτων αὖθις τῶν ὑπαρξιν ἔχόντων, τὰ μὲν ἀμφιβαλλομένην ἔχει

⁴ În 1960—1961, într-o reproducere a ed. Bekker, din Berlin (la editura W. de Gruyter) sînt redăți în anexă o parte din acești comentatori și tocmai cei mai puțin cunoscuți.

⁵ C. Prantl. *Geschichte der Logik*, vol. I, p. 620, Leipzig, 1927, ed. fotocopiată după cea din 1855.

⁶ Sub titlul de *Introducere la logică* am tradus și înaintat ed. Academiei ceea ce putea părea original din tratatul de logică al lui Coridaleu, adică circa 80 pagini din cele 500 ale cărții.

τὴν ὑπαρξιν, ὥς ἡ ἀναστροφὸς σφαῖρα, ὥς ἀντί-
ποδες, καὶ τὰ παραπλήσια. ταῦτα γὰρ ἀμφι-
βάλλονται εἴτε εἰσὶ, εἴτε οὐ. τὰ δὲ ἐστὶν
ὁμολογούμενα, ὥσπερ ἄνθρωπος, ἡ βοῦς·
καὶ ἐπὶ μὲν τῶν ὑπαρξιν ἐχόντων, ἀμφιβαλλο-
μένην δὲ, ζητοῦμεν τὸ εἶ ἐστίν. ἀποπον γὰρ
ὄντος καὶ ἀμαθὲς μήπω μαθόντας εἰ ἐν ὑπάρξει
τόδε ἐστίν, ἔρευναν περὶ αὐτοῦ τί ἂν εἴη. ἐπὶ
δὲ τῶν ὁμολογούμενων ἐχόντων τὴν ὑπαρξιν,
ζητοῦμεν τὸ τί ἐστι. τὸ δὲ τί ἐστίν, ἡ δι'
ὀνόματος ἐκφέρεται, ἡ δι' ὀρισμοῦ. δι' ὀνόμα-
τος μὲν, ὅταν βλέποντές τι λέγωμεν, τί ἐστι,
καὶ ἀκούομεν ὅτι ἐστὶν ἄνθρωπος, ἡ βοῦς, ἡ
ἑτερόν τι. δι' ὀρισμοῦ δὲ, ὅταν λέγωμεν, ζῶον
λογικὸν θνητὸν, νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν.
ἐπεὶ δὲ τὰ πράγματα οὐ μόνον κοινωνοῦσι
κατὰ τὸ γένος, ἀλλὰ καὶ διαφέρουσι, φέρε εἰ-
πεῖν τῶν ζώων, καθ' ὃ τὰ μὲν εἰσὶ λογικά,
τὰ δὲ ἄλογα, καὶ διὰ τοῦτο ζητοῦμεν
ὁποῖον τί ἐστίν; ἵνα γνῶμεν τὰς διαφορὰς
τούτων.

καὶ γὰρ αἱ διαφοραὶ τῷ ὄρω συναναφέρον-
ται. Εἰδέναι δὲ δεόν ὅτι ἡνίκα τὸ τί ἐστὶ
δι' ὀνόματος ἀποδίδεται, τότε δεῖ ζητεῖν ὁποῖον
τί ἐστίν, ἡνίκα δὲ δι' ὄρου, τότε οὐ ζητητέον
τό, ὁποῖον τί ἐστίν, ἀλλὰ τό, διατί ἐστίν. ἐπεὶ
δὲ πάντα πρὸς τὸ τέλος ὁρώσι, καὶ οὐδὲν
μάθην, οὔτε θεός, οὔτε φύσις, οὔτε ἡ τέχνη
ἐπενόησαν, τούτου χάριν ζητοῦμεν, διατί ἐστίν.
οἶον, διατί ἐστὶ κλίνη; διὰ τὴν τῶν ἀνθρώ-
πων ἀνάπαυσιν. καὶ διατί ἐστὶν ἄνθρωπος;
διὰ τὸ κοσμηθῆαι τόδε τὸ πᾶν. καὶ γὰρ τὸ
πᾶν ἦν ἂν ἀτελὲς τοῦ ἀνθρώπου μὴ πα-
ράχθεντος εἶδους.

τὴν ὑπαρξιν, ὥς ἀναστροφὸς σφαῖρα ἢ ὥς ἀντί-
ποδες (ταῦτα γὰρ ἀμφιβάλλονται εἴτε εἰσὶν
εἴτε οὐ), τὰ δὲ οὐκ ἀμφιβαλλομένην ἀλλ'
ὁμολογούμενην, ὥσπερ ἄνθρωπος, ἡ βοῦς, καὶ
ἐπὶ μὲν τῶν ὑπαρξιν ἐχόντων ἀμφιβαλλο-
μένην δὲ ζητοῦμεν τὸ εἶ ἐστίν,

ἐπὶ
δὲ τῶν ὁμολογούμενων ἐχόντων τὴν ὑπαρξιν
ζητοῦμεν τὸ τί ἐστὶ. τὸ δὲ τί ἐστίν ἡ δι' ὀνό-
ματος ἢ δι' ὀρισμοῦ γινώσκεται, δι' ὀνόματος
μὲν, ὅταν βλέπομεν τι καὶ ἐρωτῶμεν τί ἐστίν,
καὶ λέγωμεν ὅτι 'ἄνθρωπος',

δι' ὀρισμοῦ δὲ, ὅταν λέγωμεν 'ζῶον
λογικὸν θνητὸν νοῦ καὶ ἐπιστήμης δεκτικόν'.
εἰτα δὲ ἐπειδὴ τὰ πράγματα οὐ μόνον κοι-
νωνοῦσιν ἀλλὰ καὶ διαφέρουσιν (καὶ γὰρ τὰ
ζῷα οὐ μόνον κοινωνοῦσι κατὰ τὸ γένος καθὸ
ζῷα, ἀλλὰ καὶ διαφέρουσι, καθὸ τὰ μὲν λογικά
τὰ δὲ ἄλογα), διὰ τοῦτο ζητοῦμεν τὸ ὁποῖον
τί ἐστίν, ἵνα γνῶμεν τὰς διαφορὰς.

καὶ γὰρ τῷ ὄρω συναναφαινόνται αἱ δια-
φοραί. [ιστέον δὲ ὅτι ἡνίκα τὸ τί ἐστὶ δι'
ὀνόματος ἐκφέρεται, τότε δεῖ ζητεῖν τὸ ὁποῖον
τί ἐστίν, ἡνίκα δὲ δι' ὄρου γινώσκεται, τότε
οὐ δεῖ ζητεῖν ὁποῖον τί ἐστίν, ἀλλὰ τὸ διὰ τί
ἐστίν.] ἐπειδὴ δὲ πάντα πρὸς τὸ τέλος ὁρώσι
καὶ οὐδὲν μάθην οὔτε ὁ δημιουργὸς οὔτε ἡ
φύσις οὔτε ἡ τέχνη ἐπενόησαν, τούτου χάριν
ζητοῦμεν τὸ διὰ τί ἐστίν· οἶον διὰ τί ἐστὶ
κλίνη; διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀνάπαυσιν.
καὶ πάλιν διὰ τί ἐστὶν ἄνθρωπος; διὰ τὸ
κοσμηθῆαι τόδε τὸ πᾶν. καὶ γὰρ τὸ πᾶν ἀτε-
λὲς ἦν, εἰ μὴ ἦν τὸ ἀνθρώπειον γένος...

È semnificativ, din pasajele citate, că micile schimbări nu sînt de copist obișnuit, ci indică pe cineva care și-a «însușit» textul, și care de altfel l-a integrat perfect în succesiunea sa de idei. S-ar putea spune, și lucrul merită să fie subliniat: este vorba de un *curs*, în care autorul nu era înțeles să-și indice izvoarele, iar cursul acesta a fost publicat întocmai abia în 1729, deci la aproape un veac de la ținerea lui. Rămîne totuși faptul că lucrarea a putut trece drept o operă total originală, astfel că istoricul de azi trebuie prevenit că nu e vorba de una, cel puțin nu originală în înțeles obișnuit.

De altfel, la fel cum am dat aceste citate în paralel, am putea da și altele, din partea de început a *Comentariilor la logică*: capitolul *Explicarea definiției și în cîte feluri se spune definiții* conține locuri și exemple din David de la 132*, rînd 20 urm.; capitolul *Despre virtuțile definiției* are locuri de la 134*, rînd 1 urm.; cel *Despre diviziune*, locuri de la 151*, rînd 20 urm., la fel cu cap. *Descrierea dintre diviziune, diviziune suplimentară și subdiviziune*; cap. *Despre deosebirea dintre încercare, experiență* etc. este inspirat direct din locurile de la

146^v, rînd 24 urm. Iar toate acestea privesc doar începutul lucrării și doar împrumuturile de la David. Este de așteptat ca în restul lucrării (care interpretează *Isagoga* lui Porfir și apoi *Organon-ul*) să regăsim locuri din numeroși comentatori ai *Categoriilor* și *Analiticilor*, sau, în interpretarea din *Fizică*, locuri din întinsele comentarii ale lui Simplicius ori Philoponus ș.a. Nu mai puțin firesc este să găsim multe locuri din Cremonini.

Dacă, oricum, figura lui Coridaleu iese scăzută prin aceste împrumuturi — pe care nu facem decît să le bănuim, în definitiv, pe baza citorva locuri identificate — nu trebuie să trecem cu vederea cîteva aspecte istorice, poate secundare, și unul, cel din urmă, esențial temei noastre.

Întîi, cum o aminteam, originalitatea de autor este ceva relativ nou. David însuși, din care Coridaleu a luat multe pasaje, a putut lua de altundeva, la rîndul său. Ba chiar Aristotel a fost acuzat că a plagiat, și anume din Archytas, în *Categorii*, după cum se poate vedea din comentariul lui Simplicius. Apoi, în cazul culturii noastre, nu trebuie să uităm că *Învățăturile lui Neagoe* nu sînt o lucrare decît parțial originală, iar la Cantemir însuși s-ar putea găsi unele împrumuturi.

În al doilea rînd, în ciuda faptului că nu e decît un comentator, Coridaleu se dovedește a nu fi lipsit de orice originalitate; în orice caz el are o culoare personală și o însuflețire de calitate, ce fac și astăzi impresie oricui îl înfîlnește direct. Cercetătorul german Jochem, citat mai sus, observă că parcurgerea interpretării din *Despre suflet* îți revelă o personalitate « impresionantă » și de o « uimitoare informație » în materie de scrieri antice (p. 5); iar în final, el vorbește despre seducția pe care o exercită acest « călător între două lumi » (p. 74—76), căruia îi vede, în afara dimensiunii aristotelice, pe cea platonice-augustiniană.

În al treilea rînd — cum iarăși o aminteam — pentru istoria filozofiei este interesant de văzut ce s-a păstrat și cum a fost comentat în Răsărit, după o mie de ani, Aristotel; în speță, ce sinteză a făcut Coridaleu. Chiar dacă el n-ar fi făcut decît să pună cap în cap păreri ale altora, încă ar merita, pentru istoria filozofiei, să fie editat, ca doxograf. Se știe importanța pe care au avut-o, pentru cultura europeană, un Sextus Empiricus, un Simplicius, sau un compilator mediocru ca Diogene Laerțiu. Dacă au fost publicați, în Occident, toți comentarii aristotelici, fără un interes direct pentru culturile respective, cum poate Coridaleu rămîne needitat, în Grecia și deopotrivă în România? El este cel mai cuprinzător comentator aristotelic din cîți s-au păstrat (cu excepția lui Philoponus, care — cel puțin după interpretarea din *Categorii* pe care am folosit-o — pare sub nivelul său și e totuși editat în întregime); este *ultimul* mare comentator grec; reflectă aproape *toate* interpretările vechi și noi; reînsuflețește întreg aristotelismul, în spiritul unei Renașteri caracteristice Răsăritului, pe care-l domină aproape două veacuri cu suflul său progresist. Iar în ce privește interpretarea aristotelică propriu-zisă, el regăsește la filozoful antic multitudinea de probleme ce-l transformă din nou, pe gustul contemporaneității, într-o mare aventură deschisă a gândirii⁷.

Dar în ultimul rînd — și *acest* lucru este esențial pentru noi — ceea ce importă la el este funcția istoric-culturală, mai mult decît conținutul operei. E treaba învățaților greci, în definitiv, să arate că e vorba totuși de un mare interpret al aristotelismului, dacă o pot arăta, cum credem. Pe noi, românii, ne interesează mai puțin dacă e vorba de un Aristotel regîndit personal sau de unul tratat cu impersonalitatea omului de știință. Ce ne interesează direct nu este știința aristotelismului, ci aristotelismul ca știință, sau ca *științe*, la propriu.

Iar aceasta ne interesează într-un dublu scop: întîi, spre a arăta concret că a fost vorba, la Academiiile noastre, de un învățămînt cu adevărat de nivel universitar, întru nimic

⁷ A se vedea între altele interesanta lucrare: *Le problème de l'être chez Aristote*, de Pierre Aubenque, Presses Universitaires, Paris, 1962.

mai prejos de cel din Italia ori Germania timpului; în al doilea rând, spre a arăta că învățămîntul nostru (cum o va sugera și statistica de mai jos a manuscriselor de la noi) a avut un caracter luminat și raționalist. Nu era, firește, unul pe linia științei experimentale, cum se iniția în Apus (deși în sec. al XVIII-lea am avut și noi unele tendințe în această privință). Dar dacă în Apus apăruseră Bacon, Galilei și Descartes, nu trebuie uitat că primul nu a avut nici o influență directă asupra științelor, iar ceilalți doi doar una tirzie asupra învățămîntului. În ciuda învățămîntului au apărut și s-au dezvoltat acolo marile angajări în știința experimentală, iar matematicile, care aveau să transforme întreg tabloul științelor, nu sînt nici ele produsul universităților. Or, în cazul nostru, este în principal vorba de o problemă de *învățămînt*, așa cum au arătat minunat de bine istoricii, care și astăzi se pasionează — și nu în gol — pentru datarea exactă a întemeierii Academiei de la Sf. Sava⁶.

La noi, învățămîntul superior, și chiar învățămîntul pur și simplu, a fost aproape de fiecare dată o cucerire, sau un act de mare ctitorie, ca în cazul lui Vasile Lupu cu Academia din Iași și cel al Stolnicului, cu cea din București. Marea deosebire dintre o țară ortodoxă și cele catolice este că, în ultimele, învățămîntul, de la cea mai de jos treaptă pînă la marile Sorbone ale Apusului, a fost inițiat, preluat și pînă la urmă blocat de Biserică (de aci lupta, și înăuntrul învățămîntului, a iezuitismului cu jansenismul, care rămîne totuși o luptă înăuntrul bisericii, deci o mare răfuială în familie), pe cînd la noi și în general în Răsărit — iar pe această linie trebuie înțeles cit de însemnat este Coridaleu dascălul, Coridaleu simplul interpret, care niciodată filozofic ori științific n-a pretins să fie mai mult, — *învățămîntul a fost întotdeauna un act ca și revoluționar și progresist*. La noi cel mult se învăța și teologie; și se făcea independent de Biserică, chiar cînd era ocrotit de patriarhi ai Bisericii, cum s-a întîmplat cu Hrisant Notara, coridaleanul.

Pentru noi — cum o arată din plin școala latinistă, Gh. Lazăr și tot începutul sec. al XIX-lea — școala n-a fost niciodată simplă școală; ea a fost și un act de afirmare națională, mijloc de luptă, unul nespus mai activ decît mult răbdătoarea, însă păstrătoare, ortodoxie. Dar încă dinainte de afirmarea, deschisă sau piezișă, a spiritului național, adică încă din sec. al XVII-lea, școala a fost deopotrivă un act de afirmare spirituală liberă, respectiv o pornire către cultură izvorită din realități sociale și spirituale autentice, iar nu un simplu prilej de catehizare. Așa au fost cele două Academii românești, pe care nici Biserica nu le-a cerut, nici turcii, nici grecii din Fanar și nici simpla trufie a vreunui domnitor — numească-se el Despot-Vodă sau Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino sau Constantin Brâncoveanu.

De aceea istoria învățămîntului românesc este într-atît de încărcată de sensuri — ca în puține alte părți ale Europei — încît istoricii noștri par, la un moment dat, să facă simplă operă de istorici ai pedagogiei. Dar e cu totul altceva la mijloc — și Coridaleu dă expresia rezumativă, pentru un veac și jumătate, a acestui « altceva ».

Aci era deci locul în care trebuia să se înscrie filozofia noastră trecută. Și n-a făcut-o. După ce am reușit să dăm lumii pe Conta și Xenopol, cu ce pot ei reprezenta în panteonul filozofic al lumii, filozofia n-a venit încă să umple golul pe care-l lăsau, fatal, la capătul drumului lor, istoricii.

Erbiceanu spune: profesorii de aci, unii chiar de origine română « au ținut instrucția, la aceste două Academii, la înălțimea științei occidentale » (*Discurs*, p. 15); sau: « Nu existau școli pe acele vremuri grele aiurea decît în apusul Europei și la noi la români. Cele din

⁶ A se vedea, după Iorga, Gomoiu și alții, studiile de astăzi ale unor istorici ca V. Papacoste, I. Ionașcu, precum și replica lui Tzurcas. De asemenea cercetările prof. Bărsănescu, pentru Iași. Pe un plan mai larg, menționăm studiile lui Virgil Cândea despre personalitățile secolului al XVII-lea.

Constantinopol și din tot Orientul erau de aproape privegheate și aspru cenzurate de autoritatea turcească. La români însă, școalele s-au bucurat de toată libertatea în învățămînt și pentru aceea năvăleau aicea toți cei din Orient, ori de ce nație erau » (*Bărbății culți*, p. 3). Sau în sfîrșit: « Dacă Italia a fost cîntată și lăudată de istorici ca adăpostitoare și cultivatoare Muzelor după căderea Constantinopolului, acum cu drept cuvînt, cunoscînd faptele se cuvine să fie recunoscut că și noi românii sîntem cultivatorii, educatorii și eliberatorii popoarelor orientale... mai ales în sec. al XVII-lea și al XVIII-lea »⁹.

Este înălțător gîndit și spus. Dar ce anume se predă la acele școli?

În 1928, Nicolae Iorga publică, în limba franceză și română, comunicarea al cărei simplu titlu este grăitor: *Comemorarea a 250 ani de la întemeierea unei Facultăți de litere la București*, arătînd că întemeierea ei, în spiritul universității din Padova, poate fi atribuită, cel puțin indirect, lui C. Cantacuzino Stolnicul. După ce dă indicații despre învățămîntul la acea Academie, Iorga încheie (p. 16): « aceasta e desigur o Facultate » — Din nou: ce se predă acolo?

În anii ce au urmat, istoricii învățămîntului și istoricii pur și simplu au reluat și dezvoltat această afirmație. Astfel Gh. Cronț¹⁰ arată că « greci sau români, conducătorii și profesorii Academiei domnești din București au dovedit o solidaritate intelectuală în spiritul culturii Renașterii », în speță au manifestat « tendințe înnoitoare, prin cultivarea filozofiei aristotelice și a științelor ».

Așadar era vorba de Aristotel și de știință. Care Aristotel și ce științe? Rămîne de spus acum.

În studiul *Originile învățămîntului superior în Țara Românească*¹¹, regretatul Victor Papacostea arătase și mai pe larg că lumea grecească era, în sec. al XVII-lea, pradă a două partide, cel progresist (neoaristotelic) cu Chiril Lucaris și Coridaleu, și cel tradiționalist, care era intransigent și retrograd (p. 1143). Iar în lucrarea postumă, din care nu s-a publicat decît prima parte, sub titlul *La fondation de l'Académie grecque de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*¹², după ce arată că se poate cu adevărat vorbi de un învățămînt superior în Țările Românești, V. Papacostea spune, cu o admirabilă intuiție de istoric: « Judecînd după cursurile păstrate în caietele studenților (e vorba însă tocmai de manuscrisele coridaleene N.R.) nu mai e vorba de acel Aristotel falsificat de scolastică și pus în serviciul teologiei, ci de noul Aristotel, așa cum rezultase din munca de reconstituire a tratatelor originale întreprinsă de profesorii padovani ».

Istoricul simte aci perfect care e problema. Un nou Aristotel; altul, vom zice, decît cel dogmatizat de scolastică, sfidat de Bacon și Descartes, altul decît cel ridiculizat de Molière. Dar care? Și nu cumva e vorba de un Aristotel nou sau de o funcție nouă a aristotelismului chiar față de Padova?

Dar — se va spune — poate că nu e chiar atît de mult vorba de Aristotel și Coridaleu, la școlile acelea. Te întorci atunci la lista profesorilor și învățaților greci despre care vorbesc

⁹ V. *Discurs asupra școlii grece și române din timpurile lui Vasile Lupu și Matei Basarab pînă la 1828*. (Iași, 1885) și *Bărbății culți, greci și români și profesorii din Academiiile de Iași și București din epoca fanariotă* (Buc., 1905).

¹⁰ V. Gh. Cronț, *Academia domnească din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în *Studii. Revistă de istorie*, vol. XVIII, fasc. 4, 1965.

¹¹ În *Studii. Revistă de istorie*, XIV, nr. 5, 1961.

¹² Papacostea vede data de întemeiere, nu la 1679, cum era socotită de obicei, ci pe la 1695, sub Brâncoveanu deci, iar nu sub Șerban Cantacuzino. În *Balkan Studies*, VI, 1963, din Salonic, istoricul Cl. Tzurcas dă o replică acestei teze — pe care o cunoștea din manuscris și din studiile lui I. Ionașcu — încercînd să arate că întemeierea școlii ar fi avut loc chiar înainte de Șerban Cantacuzino, pe la 1675, sub Gh. Duca. — Am folosit partea inedită din lucrarea lui V. Papacostea prin bunăvoința dnei Cornelia Papacostea-Danielopolu.

istoricii, un Erbiceanu întii (în lista sa, oarecum haotică, apare, la nr. 113, p. 35 din *Bărbății culți*, chiar numele lui Teofil Coridaleu, despre care se spune că « a fost numit profesor la Academia domnească din Iași și egumen la Trei Ierarhi pe timpul lui V. Lupu », ceea ce s-a dovedit cu totul inexact), sau la lista de astăzi a lui Gh. Cronț, din studiul citat despre *Academia domnească*, — și atunci poți vedea cât de des se menționează că e vorba de adepți ai lui Coridaleu, chiar dacă mai puțin la Iași, (cum arătase încă Cl. Tzurcas, la p. 64). Sau deschizi vol. XIII, la p. 211, din colecția Hurmuzaki, și vezi cum își începe Sevastos Kiminitul până și *Cuvîntarea panegirică către Șerban Cantacuzino*: *τέχνην τεχνῶν καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν ὁ Σταγειρίτης Ἀριστοτέλης ἐξουμῶν τὴν πρῶτην ὀνομάζει φιλοσοφίαν* ... ceea ce e chiar mai mult un citat din Coridaleu decât din Aristotel. Sau, în lipsa actului de întemeiere, de la finele sec. al XVII-lea, al Academiei din București, poți găsi în vol. XIV din Hurmuzaki (p. 392) « gramata » de reorganizare a Academiei, trimisă de Hrisant Notara îndată după instalarea ca patriarh, către cei din țara în care trăise și fusese, pare-se, dascăl al copiilor lui Brâncoveanu, — iar acolo citești printre rînduri ce total este dominat învățămîntul filozofic, cum va fi și mai tirziu de altfel, de către Coridaleu.

Într-adevăr, iată, în frumoasa traducere a lui Nicolae Iorga, dispozițiile lui Hrisant Notara, din august 1707, pentru *Rînduiala dascălilor de la Sfîntu Sava din București*. Scri-soarea începe:

« Dascălii școlii să fie trei, deosebiți prin cucernicie și bune năravuri; dintre care cel dintîiu să învețe după rînduiala aceasta: 1) logica; 2) retorica; 3) fizica; 4) despre cer; 5) despre naștere și pieire; 6) despre suflet și 7) și cea din urmă despre metafizică. Dimineța, să se tîlmăcească două cărți, logica împreună și cu lecția despre cer, ori fizica și cea despre suflet, ori retorica și metafizica, dar nu aceluiași ucenicii amîndouă, ci celor mai înaintați cele mai înalte, iar celor mai neisprăviți cele mai de jos; căci nu se va preda celor ce n-au ieșit încă din fizică lucrurile metafizice, ci acei care învață și fizica, aceluia li se va tîlmăci despre naștere și pieire, și așa mai departe în cele două clase ale ucenicilor va preda și științele ». Urmează dispoziții pentru cursuri de literatură, istorie și teologie, toate de nivel superior, firește, însă și lecțiuni de gramatică pentru începători (cum se făcea de altfel în toate universitățile timpului, unde învățămîntul anexa și pe cel inferior, ceea ce trebuie să ne facă a nu fi surprinși cînd, în perioadele mai slabe ale Academiiilor, accentul va cădea pe învățămîntul inferior).

Cine cunoaște lista manuscriselor coridaleene, vede dintr-o dată că, exceptînd retorica, este vorba tocmai de învățămîntul lui Coridaleu (unde în chip semnificativ, ca și aci, lipsește etica). Mai mult încă, din această simplă indicare a materiilor ce trebuiesc predate la principala catedră a Academiei, adică aceea de filozofie (care cuprindea pe atunci, ca peste tot în lume, și științele), se vede că de subtil și aristotelic este Hrisant patriarhul, pe linie coridaleană. Căci el împletește întii studiul logicii cu cel despre cer; ceea ce ar putea părea curios cuiva care n-ar ști ce admirabil tratat de metodologie și filozofie a științelor este acest *De caelo* al lui Aristotel, mai ales în prima lui carte, unde filozoful scoate al cincilea element, a cincea esență (« chintesența »), în speță eterul, din vîrfurile condeiului, așa cum va face cite un fizician din sec. al XX-lea cu antiprotonul sau antimateria, teoretice și ele la început. Apoi, poate surprinde, mai ales pentru un teolog, că a doua împletire e făcută între fizică și suflet. De ce nu între metafizică și suflet? ești ispitit să te întrebi. Dar tocmai aceasta e una din noutățile aristotelismului coridalean, că împlinește sufletul cel nemuritor în natură și aduce parca un plus de științificitate, să nu spunem chiar de materialism, în viziunea despre suflet a lui Aristotel. În sfîrșit, împletirea dintre metafizică și retorică nu este nici ea întîmplătoare; căci retorica trebuie înțeleasă în sensul adînc, antic, de dezbateri organizată, de dialectică, iar cele de dincolo de fizică sînt și pentru Aristotel locul dezbaterii și al confruntării de poziții, la el în primul rînd cu pitagoreismul și platonismul.

O simplă pagină din actul de reorganizare a Academiei de la București poate astfel vorbi mult unui istoric mai avizat al filozofiei, și e păcat că istoricii noștri nu dau pagina în întregul ei, ca măcar din ea să poată înțelege un învățat străin că a fost vorba de un învățământ cu adevărat « superior ».

Numai că dovada rămâne să fie făcută cu înseși cursurile universitare de acolo, iar ele nu sînt altceva, în marea lor majoritate și la început cel puțin, decît lucrările lui Coridaleu, copiate de nenumărate ori întocmai și cu o pietate ce ar putea surprinde, dacă n-ar fi vorba tocmai de cărțile sacre ale învățămîntului superior. Simpla abundență a copiilor vine să arate că opera lui Coridaleu se transformase în *manual*, rămînînd așa chiar atunci cînd vor apărea alte manuale (ce există, la noi, și vor trebui cercetate și ele). Iar numărul acestor « cursuri universitare », unele anterioare lui 1700, majoritatea din sec. al XVIII-lea, aflate la biblioteca Academiei (la Iași sînt mai puține și încă nu bine clasate, dar accentuat coridaleene și ele) este impresionant și semnificativ. Găsim astfel:

— *treisprezece* manuscrise (49, 180, 376, 420, 426, 430, 440, 674, 707, precum și alte patru indicate de catalogul Camariano) din *Comentariile la « Fizică »*, operă în tipar de 625 pagini;

— *opt* manuscrise (277 consultat de noi și 216, 291, 393, 428, 453, 474, 493 indicate de Tzurcas) din *Comentariile la « Despre cer »* (inedit);

— *șase* manuscrise (48, 225, 227, 277, 280, 507) din « *Despre suflet* » (inedit);

— *cinci* manuscrise (47, 419, 429, 442 și 510) din *Comentariile la « Logică »*, ce numără în tipar 500 pagini;

— *trei* manuscrise (45, 431, 522) din *Comentariile la « Metafizică »* (inedit);

— *două* manuscrise (484 și 562) din *Expunerea rezumativă a logicii* (inedit).

În afară de acestea, Tzurcas indică existența a șase manuscrise din lucrarea editată, *Comentarii la « Despre naștere și pieire »*, manuscrise, pare-se, greșit atribuite, în catalogul Litza, lui Alexandru Exaporitul.

E lesne de închipuit cîte alte copii s-au pierdut. Totodată este semnificativ că numărul cel mai mare de copii privește fizica și științele naturii în general, dovedind astfel o tendință pe cît posibil științifică, a învățămîntului. În orice caz, nu poate fi vorba decît de un învățămînt laic, la acest capitol, și de unul de cel mai ridicat nivel pentru acea epocă.

Nu se pot lăsa mai departe în colbul lor aceste manuscrise, care dovedesc — și ele abia o pot face — teza pe care au susținut-o cu atîta pasiune și competență istoricii, în legătură cu vechimea învățămîntului nostru superior. E păcat de toată dăruirea în materie a unui Erbiceanu, a lui Iorga și a istoricilor de astăzi, dacă încheierile lor rămîn simple declarații, fără acoperire din partea filozofiei. Aceste « mici științe conjecturale », cum numea Renan științele istorice, ar regăsi și la noi ceva din mizeria lor — căci la ce ar servi pasiunea și osteneala erudită de a muta cu cîțiva ani în sus ori în jos data înființării Academiei de la Sfîntu Sava? — dacă nu s-ar publica și comenta în chip potrivit ineditele coridaleene, ba chiar dacă nu s-ar face o ediție completă din Coridaleu.

O asemenea ediție nu este, poate, chiar atît de greu de întreprins. Problema descifrării manuscriselor nu se pune, dată fiind caligrafia celor mai multe dintre exemplare și în orice caz dat fiind că posedăm eminenti specialiști sau putem oricînd folosi mijloacele moderne de clarificare a manuscriselor. Pe de altă parte, chiar dacă mai există cîteva exemplare din fiecare operă, în bibliotecile din Orient și uneori rătăcite chiar în Occident, cum am văzut cu cel de la biblioteca Sainte Geneviève din Paris, colaționarea lor s-ar putea să nu facă nici ea dificultăți prea mari, căci, judecînd după manuscrisele de la noi (cum observa și Tzurcas în lucrarea sa, p. 48), este vorba de copii stereotipe, — ceea ce ar da încă o dovadă că sînt în joc înseși operele lui Coridaleu, devenite manuale. Apoi, totul se reduce la 4 inedite:

1) *Despre suflet*; 2) *Despre cer*; 3) *Metafizica* (comentariu incomplet); 4) *Expunerea rezumativă a logicii*, — unele nu deosebit de întinse și în orice caz mai puțin întinse decât două din cele editate la Veneția, în sec. al XVIII-lea.

O ediție completă, cu reeditarea acestora trei din urmă devenite extrem de rare, ar cuprinde șapte tomuri, a căror publicare, cu o analiză de istorie a filozofiei adâncită și care nu poate porni decât de la Aristotel și în particular de la comentatorii lui greci, ar însemna un act de dreptate făcut culturii românești și, într-un sens, ar constitui un eveniment filozofic mondial. Studiul aristotelismului este astăzi — într-un ceas de bun alexandrinism pe care-l trăim — extrem de favorizat peste tot în lume, la Cambridge ca și în cele două Americi, la Louvain ca și în Australia. O ediție a operelor complete ale lui Coridaleu, *ultimul comentator de seamă al lui Aristotel din istoria culturii europene*, ar fi oricând achiziționată de cele peste 1000 universități și mari biblioteci ale lumii de azi. Ediția nu constituie deci o problemă nici măcar de ordin material.

Sintem așadar datori cu ediția completă a operei lui Coridaleu:

1. Față de cultura noastră, cum e poate evident, după cele de mai sus. Cine a vizitat expoziția, din oct.-nov. 1966, a celor 100 de ani de la întemeierea Academiei a putut vedea, o dată cu evocarea Academiei noastre din trecut, două frumoase manuscrise din Coridaleu. Nu este destul să le expunem.

2. Sintem datori, față de cultura europeană, de la care am primit totul în materie de tipărituri fără a-i fi dat încă în schimb destule contribuții, poate. Dacă nu înfăptuim noi o ediție Coridaleu, va veni un cercetător oarecare din Apus s-o facă. De altfel, învățații greci anunță editarea unui *Corpus philosophorum Graecorum recentiorum*, în care va fi inclus Coridaleu, fără a se pomeni, probabil, de aspectul românesc al chestiunii.

3. Sintem datori, față de istoria gândirii europene pe care o îmbogățim și noi cu o pagină, pe linia aceluiași spirit umanist și înnoitor, care în Apus se manifesta împotriva aristotelismului, pe când la noi o face în numele aristotelismului, cu învățați aristotelicieni persecutați de Biserică și care găseau nu numai adăpost în țările noastre, ci și o patrie a libertății de cultură. În preajma lui 1700, când am dat lumii pe cei cițiva mari și recunoscuți români, noi am fost *contemporani* cu Europa. Abia astăzi putem fi din nou.

4. În sfârșit, sintem datori cu o ediție Coridaleu, față de aristotelism însuși. Între atitea versiuni de care a avut parte, s-a potrivit sufletului românesc cea din urmă, care e una de iscodire, prin cuget, a lumii. Este poate, acest aristotelism, ca formă de eliberare și nu de încătușare a gândului, versiunea cea bună și vie. Nimic n-a putut să-i pună capăt în istorie, pînă la ivirea erei științelor, în preajma lui 1800. E adevărat, nimic nu-l mai poate învia astăzi, ca sistem al științelor, cum o dovedește sterilitatea neotomismului. Dar aristotelismul merita să aibă parte de o ultimă înflorire pe această linie vie, și el a avut-o în Răsărit, prin epigonul de mare fosforescență, care este Coridaleu, și în acest spațiu al receptivității de calitate, care a fost întotdeauna, de la traci și pînă astăzi, spațiul românesc. Iar așa cum s-a spus că arta bizantină își găsea o ultimă împlinire aci, una minoră dar autentică, în icoanele noastre pe sticlă, la fel și cu mai multă grandoare se poate spune că aristotelismul cel bun are o ultimă înflorire, spre a se stinge abia apoi, pe la 1800, undeva pe malurile Dimboviței și ale Bahluiului.

Aristotel nu ne e ceva străin. S-a spus despre Răsărit că e mai degrabă platonician, față de Apus care ar fi aristotelic. Și e drept, Platon a vorbit și el, pe diverse căi, cugetului nostru; nu e doar un nume pe peretele de la Voroneț. Dar cei doi filozofi sînt tocmai o polaritate originală și activă oriunde în cugetul european, iar la noi și de astă dată a prevalat

armonia, mai degrabă decît dihonია lor; după cum s-a observat pe drept că și Coridaleu obține o armonie între cei doi. A te îndeletnici deci cu Aristotel și aristotelismul, ca și cu un anumit Platon și platonismul, înseamnă a face atît istorie a gîndului omenesc cît și istorie a gîndirii românești.

Nu poate fi de mirare, atunci, că ne întoarcem la asemenea izvoare, astăzi tocmai. Poate că toate aceste strădanii istoriste vor fi privite, mai tîrziu, drept îndeletniciri alexandrine. Acum, însă, nu ne putem socoti alexandrinii cînd ne îndeletnicim cu marile umbre; sau atunci, e vorba de un alexandrinism bun, care poartă pînă la urmă asupra unor realități istorice vii.

În acest sens, atît întoarcerea la izvoare, în filozofia noastră recentă, cît și angajarea în cercetări istorice de respirație largă sînt expresia însănătoșirii și desprinderii noastre de spiritul de catedră. A regăsi pe greci — la Histria sau în gîndire — înseamnă a regăsi o dimensiune uitată. Într-o largă măsură, în filozofia noastră, prin lucrările și inițiativele acad. Athanase Joja, s-a obținut un nemaisperat recurs la filozofia greacă. Pe de altă parte, Institutul de filozofie a întreprins și are în curs o cuprinzătoare istorie a gîndirii românești. În sfîrșit, un mare cunoscător al lui Coridaleu, Cleobul Tzurcas, păstrează prietenie țării în care s-a format (pe linia aceea tradițională, care făcea în chip surprinzător, în marele veac al XVII-lea, ca nu numai românii să învețe grecește, dar și grecii să învețe românește, cu patriarhii lor cu tot), astfel că ne-am putea bucura de un sprijin prețios. Totul pare pregătit pentru a integra și pe Coridaleu în cultura noastră și a da astfel istoricilor răspunsul pe care ei l-au făcut posibil, cu partea lor, dar pe care îl așteaptă încă.
